

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

ДЕРЖАВИ І ПРАВА

І. Сафронова, професор НЮА України

Голодомор в Україні на початку 30-х років XX сторіччя

1. Голодомор в Україні на початку 30-х років XX ст. — це найбільша трагедія, що трапилася з нашим народом. Тривалий час події голодомору замовчувалися. Але в незалежній Україні з цим замовчуванням, нарешті, було покінчено. Тепер тема голодомору — одна з найважливіших у наукових дослідженнях і політичних дискусіях, адже голодомор початку 30-х років супроводжувався масовою загибеллю людей, загрожуючи самому існуванню народу України.

У березні 2002 р. було видано Указ Президента України про необхідність вшанування пам'яті в республіці жертв голодомору 1932—1933 рр. Відповідно встановлено День пам'яті жертв голодомору і політичних репресій в Україні — 4-та субота листопада. Відтепер цей сумний день відзначатиметься щорічно. Одночасно Указ передбачив державну допомогу жертвам голодомору, які нині живі. Звичайно, людей, які постраждали від голодомору і пережили його, в живих залишилося вже мало, але увага держави і громадськості до їх потреб, безсумнівно, мусить полегшити їм життя.

2. Голод — це нестача їжі, постійна відсутність їжі, що завдають страждань голодуючим людям. Голодомор — масова загибель людей, смерть від браку їжі. Голод, голодомор початку 30-х рр. в Україні — неминучі і наслідок і метод проведення політики суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу.

В літературі називаються різні причини голодомору, але більшість дослідників схиляються до думки, що голодомор було ініційовано тоталітарним режимом. З цим не можна не погодитися, але це надто просте пояснення.

Загальна, вихідна причина голодомору — відмова від нової економічної політики і повернення до першої моделі будівництва соціалізму — воєнного комунізму, інакше кажучи, до волюнтаристської, жорстко централізованої політики, що не рахується з вимогами об'єктивних економічних законів, діє поза ринком, нехтує особистими і

матеріальними інтересами безпосередніх виробників, використовує примус щодо виробників і перетворює їх на підневільних працівників.

Науково необґрунтовані, відірвані від нормальних умов сільсько-господарського виробництва суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу — складова частина цієї політики. Їх проведення могли бути забезпечені тільки насильницькими, екстремістськими заходами, серед яких — голод і голодомор.

Не можна повністю погодитися з тими авторами, які стверджують, що причиною голодомору була форсована суцільна колективізація, проведена насильницькими методами. Ні суцільна колективізація, ні ліквідація куркульства, як і вся воєнно-комуністична модель будівництва соціалізму в цілому, неможливі поза насильством, примусом, адже в них немає природної економічної матеріальної опори. Отже, голодомор не тільки наслідок суцільної колективізації і ліквідації куркульства, а й необхідний метод їх здійснення. Безпосередньою причиною голодомору були воля, прагнення партійно-державної верхівки викликати голод, голодомор, використати їх як вирішальний, терористичний метод придушення селянства — і одноосібного (щоб не пручалося), і колгоспного (щоб безропотно працювало в суспільному виробництві).

Голодомор початку 30-х років в Україні, як і в інших місцевостях СРСР, був допущений свідомо, цілеспрямовано.

Ідея суцільної колективізації та ліквідації куркульства передбачала організацію регулярних — щорічних заготівель хліба, м'яса та інших сільгоспродуктів, які виробники — колгоспи і колгоспники, а також одноосібні господарства, поки вони ще існували, зобов'язані були здавати державі. План хлібозаготівлі, її норми, строки здавання визначали центральні органи партії і держави. Прагнучи якнайшвидше досягти цього, вони визначали норми заготівлі свавільно. Норми ці були непосильні для селянства і нереальні.

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР дозволили місцевій владі використовувати всі необхідні заходи по боротьбі з куркульством аж до повної конфіскації майна. Інакше кажучи, влада санкціонувала експропріацію селянина-одноосібника і тим самим прирікала його на голодне існування. III конференція КП(б)У в липні 1932 р. підтвердила розмір хлібозаготівель в Україні на цей рік — 356 млн пудів хліба. А оскільки виконання цього завдання було нереальним, конференція вимагала прийняти зазначений обсяг хлібозаготівель до безумовного виконання, тобто незважаючи ні на що, через голод, масове вимирання селян від голоду.

А ось ще один переконливий доказ того, що суб'єктивна причина голодомору — цілеспрямовані дії тоталітарного режиму. Ще з біблійних часів відомо, що обов'язок правителя — подбати про створення держав-

них запасів хліба та інших продуктів, щоб не допустити голоду в країні або припинити його, якщо він почався. Україна мала хлібосховища, які постійно поповнювалися за рахунок хлібозаготівель. У 1933 р. — найбільш голодному році — у державні засіки України надійшло 317 млн пудів зерна¹. Тільки на хлібних складах у Броварах, наприклад, зберігалось до одного мільйона пудів. Такої кількості хліба вистачило б, щоб відчутно полегшити долю голодуючих, але ці склади, як і інші, були запечатані. У перші дні Великої Вітчизняної війни склади в Броварах знищила німецька запалювальна бомба.

Відсутність кваліфікованих, досвідчених управлінців — економістів, фахівців сільського господарства, адміністраторів — теж є однією з причин голодомору. До того ж волонтаризм в управлінні різко розходився з наукою, у тому числі з наукою управління. Утворилася армія чиновників, що бачили своє призначення лише в бездумному виконанні вказівок центру (партійного, державного). А це тільки поглиблювало пороки першої моделі будівництва соціалізму.

3. Час голоду і голодомору на Україні в цілому збігався з проведенням суцільної колективізації та ліквідації куркульства. Перші ознаки голоду на селі з'явилися в 1930 р. Вже тоді розпочався процес руйнації нормального сільськогосподарського виробництва, його обсяги зменшувалися, знижувалося поголів'я великої рогатої худоби, неминучим наслідком чого став брак необхідних продуктів харчування. У містах було введено карткове постачання.

До початку 1932 р., у міру поглиблення сільськогосподарської кризи, на селі зовсім не залишилося продуктів. Але це не зупинило заподадливості партійно-державного апарату. Наполегливо проводилася заготівля хліба та інших продуктів харчування за дуже завищеними нормами. В перших числах грудня 1932 р. РНК УСРР заборонила торгівлю хлібом, худобою і картоплею в районах, що нібито ухилялися від виконання плану хлібозаготівель, а точніше, від продрозверстки. Вже до початку 1933 р. у селян не залишалось запасів продовольства, що ще більше загострило голод. Він, як щупальцями, охопив всю Україну, став нестерпним, смертність від голоду набула масового характеру, вимирали цілі сім'ї, села. Іншими словами, у 1932-1933 рр. в Україні панував голодомор. Люди, які його пережили, свідчать, що найбільш жахливими були весна й літо 1933 р.²

Протягом 1934 р. голодомор пішов на спад, але не тому, що голодуючим було надано допомогу. Просто держава в основному вирі-

¹ Див.: Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 357.

² Див.: Комсомольская правда в Украине. — 2002. — 23 нояб.

шила свої завдання по суцільній колективізації та ліквідації куркульства і тому дещо знизила норми поставок хліба та інших продуктів. Деякі ж райони, що знесли від попередніх обов'язкових поставок, взагалі були звільнені від них. 7 грудня 1934 р. РНК СРСР скасувала карткову систему. Державі був уже не потрібний голодомор як метод управління.

4. Від голодомору потерпала не тільки Україна. Голодувала Росія, особливо Поволжя, Кубань, голодувала Білорусія. Проте в Україні з різних причин голодомор протікав болісно, набув особливо жорстоких, нещадних форм.

Ось причини цього явища. Україна була житницею для всього Радянського Союзу, тому керівництво країни розглядало її як основну базу суцільної колективізації і поспішало з проведенням тут колективізації в першу чергу і будь-якими засобами. В Україні був найбільш численний прошарок заможного селянства, общинні ж традиції тут були слабкими. Так повелося здавна і за роки радянської влади цієї особливості селянство України не позбулося. Радянська влада в Україні утвердилася в результаті трирічної кровопролитної громадянської війни, і головним супротивником рад у війні було заможне селянство. І хоча зрештою селяни вимушено прийняли радянську владу в Україні, вона почувала до них стійку недовіру як до дрібних власників, заражених духом анархізму.

З цих причин Сталін побоювався, що саме в Україні суцільна колективізація і ліквідація куркульства зустрінуть найбільший опір. І не помилився. Заможне селянство України сміливіше й активніше, ніж будь-де, протистояло діям влади на селі. За допомогою голодомору Сталін, адміністративно-командний апарат розраховували не тільки успішно провести в Україні суцільну колективізацію і ліквідацію куркульства, а й зламати вільний дух, волелюбність народу України.

5. Організатором і провідником голодомору в Україні були радянська тоталітарна держава, її адміністративно-командна система. Директиви компартії, всі нормативні акти, що безпосередньо, неухильно вели до голодомору, розробляли і приймали вищі органи партії і держави. Нагадаємо, що саме РНК СРСР і ЦК ВКП(б) і РНК УСРР і ЦК КП(б)У стверджували плани хлібозаготівель і вимагали їх безумовного виконання.

Головним натхненником, стратегом політики суцільної колективізації і ліквідації куркульства був керманіч партії, вершина адміністративно-командної піраміди — Сталін. Його вірним підручним був голова РНК СРСР Молотов. Саме Молотов підготував постанову ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. про суцільну колективізацію. У 30-ті

роки він, а також Каганович постійно приїжджали в Україну як емісари центру, брали участь у роботі ЦК КП(б)У, спрямовували і контролювали суцільну колективізацію і ліквідацію куркульства. У 1932 р. Молотов очолив спеціально створену комісію з хлібозаготівель, наділену надзвичайними повноваженнями. Вона повинна була забезпечити виконання хлібозаготівель в Україні за будь-яку ціну, що в результаті загострило голод і призвело до поширення голодомору.

Керівники КП(б)У і української держави також брали участь у кампаніях 30-х років, сприяючи поширенню голоду і голодомору. Часом вони виступали з власними ініціативами. Відомо, що постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. визначала час закінчення колективізації в Україні 1932 роком. Але 24 лютого 1930 р. Косіор підписав інструктивний лист «Про хід колективізації і колгоспного будівництва», адресований місцевим парторганам, що уточнював цей строк: у степових районах колективізацію завершити в 1931 р., у Поліссі — в 1932 р. Косіор дуже цинічно висловлювався про голод, припускаючи, що голод навчить розуму непокірних селян.

Зрозуміло, злочинна політика суцільної колективізації і ліквідації куркульства, а також голодомор, були неможливі без армії чиновництва, «бійців» адміністративно-командного апарату. За давністю років, відсутністю живих свідків і безсторонніх документів неможливо визначити вину кожного, хто так чи інакше був причетний до цієї політики. Тим більше, що у ті часи це була офіційна політика держави, і участь в її проведенні аж ніяк не вважалася злочином, навпаки, скоріше доблестю. Щоправда, є дані, що і частина партійно-державних керівників України і рядових виконавців, кожний по-своєму і по можливості, намагалася не допустити голодомору, пом'якшити його трагічні наслідки. 24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) звинуватив усю парторганізацію України в саботажі виконання плану хлібозаготовок.

6. Протягом 1930–1933 рр. плани хлібозаготівель в Україні не виконувалися, загальна кількість зібраного хліба рік від року зменшувалося. Цей зрив відбувався і тому, що норми заготівель об'єктивно були нездійсненними, і тому, що певна частина селянства, і не тільки одноосібного, чинила спротив нерозумним вимогам держави. Чесні, співчуваючі голодуючому селянству працівники партійно-державних органів на місцях також не виявляли старанності в проведенні заготівель хліба та інших сільськогосподарських продуктів. У цих умовах заготівлі можливо було проводити лише примусом, що держава і здійснювала. Вона обрушила на всіх селян, що не виконували плани заготівель хліба та інших продуктів, шквал різноманітних примусових заходів, притягаючи їх до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Дуже поширеним засобом стягнення були адміністративні штрафи. У листопаді 1932 р. постановою РНК УСРР було запроваджено штрафи для одноосібних господарств за невиконання ними хлібоздачі. Розміри штрафів визначав облвиконком, він же міг подвоювати розміри штрафу. Але цей захід видався владі недостатнім. І в січні 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) установили кримінальну відповідальність для одноосібних господарств, що не виконають свою норму хлібозаготівель до 1 жовтня 1933 р.

У листопаді 1932 р. постановою РНК УСРР на настійну вимогу все того ж Молотова санкціоновано натуральні штрафи. Допускалися штрафи м'ясом для колгоспів — боржників по хлібоздачі, якщо в них не було хліба. Штрафи сплачувалися худобою з колгоспної череди і тієї худоби, яка залишалася в колгоспників. Санкцію на штраф щоразу повинен був давати облвиконком. На практиці штрафи збиралися й іншими продуктами. Для цього провадилися обшуки і конфіскації. Із господарства забирався все їстівне.

Влада вдавалася і до таких заходів, як обмеження і заборона торгівлі. Так, передбачалося, що внаслідок зменшення норм хлібопоставок улітку 1932 р. ця скорочена частина буде спрямована в місцеву торгівлю, але після виконання хлібопоставок у цілому по республіці до 1933 р. На початку січня 1932 р. РНК УСРР заборонив торгівлю м'ясом, худобою, картоплею в районах, що «злісно» не виконували зобов'язання з поставок цих продуктів.

У ряді випадків одночасно з адміністративною відповідальністю (грошові штрафи і конфіскація) застосовувалася і карна — у виді позбавлення волі. Достатньо згадати постанови ЦВК і РНК СРСР про заходи боротьби з злочинним забоєм худоби і про заборону забою коней.

Був винайдений надзвичайний захід адміністративного впливу — занесення на чорну дошку за невиконання плану хлібопоставок. Його підказав Каганович. 6 грудня 1932 р. Чубар і Косіор підписали постанову РНК України і ЦК КП(б)У про занесення шести сіл із різних областей на чорну дошку за злісний саботаж хлібозаготівель. Це означало, по-перше, припинення будь-якого продуктового постачання цих сіл; по-друге, ізоляцію їх від зовнішнього світу. У такий спосіб населення цих сіл прирікалося на голодну смерть, каралося голодомором, а наприкінці 1932 р. вся Україна негласно була переведена на становище чорної дошки. Кордони України з Росією і Білорусією блокували війська ДПУ. Тільки нелюди могли придумати і запровадити такий захід.

З повною підставою слід вважати заходами надзвичайного адміністративного впливу і ті норми Положення про паспорти від 27 грудня 1932 р., що позбавляли селян права на одержання пас-

портів і вільне пересування по країні. Це теж блокування сільських жителів, відокремлення від маси нормальних, паспортизованих громадян. Між ідеєю занесення на чорну дошку і Положенням про паспорти існує тісний внутрішній зв'язок.

Але влада найбільше уповала на кримінальну репресію. У листопаді 1932 р. нарком юстиції та генеральний прокурор України видали спільний наказ, у якому визнавали репресію одним із могутніх засобів боротьби з класовими ворогами і закликали нещадно карати куркулів та інших класових ворогів, що перешкоджають боротьбі за хліб. З багатьох нормативних актів назвемо лише один, що увінчав терористичні заходи тоталітарного режиму. Це лиховісна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Вона встановлювала за розкрадання соціалістичної власності покарання у виді розстрілу з конфіскацією всього майна. Лише за наявності пом'якшуючих обставин розстріл міг замінюватися позбавленням волі на строк не менше 10 років з конфіскацією всього майна. Постанова прирівнювала власність колгоспу до власності держави. У примірний перелік майна колгоспу на перше місце був поставлений врожай на полях. Голодна, зневірена людина, яка спокусилася на залишений у полі колосок, ризикувала потрапити під дію цього закону. Як відомо тепер, цей нелюдський документ був написаний Сталіним. Щоб підсилити його каральну силу, він не диференціював покарання залежно від розміру розкрадання, що відкривало широкий простір суддівській сваволі. Але життя, практика, внесли свої корективи. Для винних «у розкраданні» колосків установлювалося «милостиве» покарання — на строк 5—7 років.

Різноманітним заходам впливу піддавали і тих працівників партійного і радянського апарату, господарників, які не забезпечували результатів, очікуваних від проведення суцільної колективізації і ліквідації куркульства: їх притягали до дисциплінарної або кримінальної відповідальності. Траплялося, що обвинувачення пред'являлося організації в цілому, колективу, але конкретні заходи покарання персоналізувались. Так, 9 серпня 1933 р. РНК і ЦК КП(б)У обвинуватили Всеукраїнську Академію сільськогосподарських наук у зриві хлібозаготівель та інших гріхах. Зрештою Академію було ліквідовано.

В організації суцільної колективізації і розкуркулюванні використовувалися ідеологічне придушення, прийоми демагогії, що повинні були переконувати народ у слушності політики партії та держави. Помилки і злочини цієї політики приховувалися, замовчувалися. Так держава поводитися і щодо голодомору. Відсутність гласності в радянсько-

му суспільстві сприяла цьому. Чиновникам, що не могли не знати про голодомор, заборонялося згадувати про нього. Блокування голодуючих сіл, кордони навколо них були не тільки засобом покарання людей, які не виконали хлібопоставок та інших розпоряджень влади, а й служили засобом приховування наслідків голодомору від суспільства.

Навіть і через багато років після голодомору стверджувалося: «голод — соціальне явище, що супроводжує антагоністичні соціально-економічні формації... Науковий аналіз і історичний досвід показують, що голод можна цілком перебороти тільки в результаті соціалістичної перебудови суспільства»¹.

Це твердження було неправдою, що, як відомо, є видом насильства.

Звісно ж, були чесні люди, сміливіці. Вони не могли мовчати, розуміючи необхідність термінової допомоги вмираючим від голоду. Як грім серед ясного неба пролунав на партактиві КП(б)У (Харків, грудень 1932 р.) виступ секретаря ЦК КП(б)У та харківського обкому КП(б)У Р. Терехова. Звертаючись до присутнього на активі Сталіна, він попросив його пояснити чутки про масовий голод в Україні і надати допомогу голодуючим. У відповідь на це пролунали образливі глузування, розраховані на дискредитацію принципової, порядної людини.

Держава не просто замовчувала голод. Вона безпardonно брехала, завіряючи суспільство, що суцільна колективізація йде успішно, матеріальне становище селян, та й народу в цілому, неухильно поліпшується. Заспівувачем у цьому примарному хорі був Сталін. На об'єднаному Пленумі ЦК і ЦВК у січні 1933 р. — пік голодомору — він заявив про нові досягнення сільського господарства.

Ті ж труднощі і провали в політиці, що їх не можна було приховати, оголошувалися результатом підступів різних ворогів.

7. Наслідки голодомору були катастрофічно згубні і для суспільства, і для держави.

Голодомор завдав нищівного удару по продуктивних силах, по виробниках у першу чергу. У літературі називаються різні цифри людських втрат від голодомору: 3—5 млн чол., 7—9 млн, 7—10 млн. Нарешті, нещодавно В. Ющенко назвав остаточну цифру людських втрат — 10 млн². На жаль, він не навів джерела цих даних. Вмирали не тільки цілі сім'ї, а й селища. Вмирали люди репродуктивного віку, так що голодомор змінив демографічний стан України. Очевидно одне: тепер уже не порахувати загиблих від голодомору.

Голодомор якщо не погубив, то сильно підірвав здоров'я тих, кому пощастило вижити.

¹ Див.: Большая советская энциклопедия. 3-е изд. — М., 1972.

² Див.: Бульвар. — 2002. — № 46.

Жертвами голодомору стали багато людей, які, хоча самі і не пережили муки голоду, але зазнали серйозних моральних, душевних травм, страждаючи не тільки за рідних і близьких, а й від жажливої, антилюдської політики і неможливості їй протистояти. Люди, що проводили або підтримували цю політику, не бажали знати про голодомор, теж його жертви. Їх душі зачерствіли, і вони морально деградували.

Голодомор став причиною падіння моральності. У прагненні вжити будь-якою ціною люди переступали поріг дозволеного. Заради скибки хліба або сухаря вчинялися вбивства, поширювалися крадіжки, процвітали заздрість, злостивість, доносительство, кар'єризм. Як наслідок голодомор знищив селянина-хазяїна, хлібороба, особисто зацікавленого в піднесенні, процвітанні свого господарства. Вірно говорять у народі: невольник — не богомольник. І в наші дні відчуваються наслідки командної економіки голодомору 30-х років. Селяни не зважаються, побоюються займатися фермерством, без чого неможливе піднесення землеробства, сільського господарства в цілому.

Голодомор руйнував вільний національний дух України, привчав селянство, народ до покірності перед державою. Голодомор як один із найжорстокіших методів придушення в арсеналі тоталітарної держави у свою чергу сприяв зміцненню адміністративно-командної системи, ряду її складових.

Увійшла в практику участь партії, точніше ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в законодавстві, нормотворчості. Найважливіші правові акти, що провокували голодомор, приймалися з ініціативи і за участі цих органів.

Каральна і адміністративна репресії, залякування населення, його ідеологічне придушення стають головними методами управління. Йде розгул демагогії, посилюються безконтрольність і безвідповідальність влади, знищується гласність. Бажане видається за дійсне і приховується реальний стан речей. Саме в таких умовах могли з'явитися такі породження тоталітарної демагогії, як Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р.

Голодомор 30-х років в Україні, як і в інших місцевостях колишнього СРСР, з хворобливою гостротою нагадує про невирішеність однієї з найважливіших державно-правових проблем — про відповідальність держави та її офіційних осіб перед народом, суспільством за свої злочини. Із зрозумілих причин ця проблема не розглядалася раніше, а потім її зняли за давністю. Але відповідальність за злочини проти людства, а голодомор 30-х років саме такий злочин, не мають строку давності. Турбота про розвиток і зміцнення незалежної, демократичної України потребує серйозної уваги до вирішення цієї проблеми.